

Київський університет ім. Тараса Шевченка

Спеціалізована вчена рада Д.01.01.06

по історії філософії

На правах рукопису

СЕНЮШКІНА Тетяна Олександрівна

ГУМАНІЗМ ФІЛОСОФІЇ ФЕЙЕРБАХА

Спеціальність 09.00.03 - історія філософії

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ - 1993

Робота виконана на кафедрі історії зарубіжної філософії
філософського факультету Київського університету ім. Тараса
Шевченка

Науковий керівник - доктор філософських наук,
професор Ю.В.Кушаков.

Офіційні опоненти:
доктор філософських наук, професор В.Г.Табачковський;
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
В.Ф.Бурлачук

Провідна організація - кафедра філософії та культури Київського
технологічного інституту харчової промисловості.

Захист відбудеться "___" _____ 1993 р. о ___ годині
на засіданні Спеціалізованої Ради / Д.01.01.06/ за спеціальністю
09.00.03 - історія філософії в Київському Університеті ім. Тараса
Шевченка, за адресою: Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. ___

З дисертацією можна ознайомитись в читальному залі наукової
бібліотеки Київського університету.

Автореферат розіслано "___" _____ 1993 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої ради

В.І. Гусев

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Визначення місця філософії Л.Фейербаха у світовому історико-філософському процесі - актуальна теоретична, культурологічна та світоглядна проблема. Його вчення, з одного боку, є підсумком розвитку західноєвропейської філософії від епохи Відродження до Шеллінга та Гегеля, а з іншого - однією з початкових ланок генези філософської думки другої половини XIX - XX ст. Без ґрунтовного і всебічного осмислення філософії Фейербаха не тільки неможливо адекватно зрозуміти низку важливих взаємозв'язків та взаємовпливів у попередній філософії, але й плідно передбачити її розвиток у майбутньому.

Філософія Фейербаха охоплює три головних виміри духовної культури людства: минуле, сучасне та майбутнє. Своє вчення видатний німецький філософ створював на ґрунті вивчення й переосмислення всієї попередньої історії філософії, яку він досконало знав та плідно використовував для потреб філософських досліджень. Фейербаху вдалося створити оригінальну філософію, альтернативну щодо домінуючих у його час абстрактно-схоластичного та вульгарно-природничого типів мислення, центральною проблемою якої стала людина в історично-об'єктивних вимірах свого буття. Критично оцінюючи існуючий стан розвитку культури, науки, філософії, німецький мислитель вважав за неможливе для свого часу створення закінченої системи філософського знання. Тому він зосереджував свої зусилля переважно на розробці вихідних принципів нового світогляду, створенні основ "філософії майбутнього".

З ім'ям Фейербаха пов'язана принципово нова постановка питання про зміну характеру філософії. В попередній філософії існувало два підходи до вирішення цієї проблеми: 1/ можливість якісних змін у мисленні саме на ґрунті філософії; 2/ перетворення філософії у зв'язну з прогресом духовної культури загалом. Отже, будьяка реформа філософії традиційно не виходила за межі суто духовного освоєння світу. Фейербах був першим, хто обґрунтував програму створення нової філософії на основі принципових змін умов буття людини. Він пов'язав ідеї "філософії майбутнього" з теорією історичних обставин, зумовлених у свою чергу існуючим рівнем духовної культури. Ключ до здійснення докорінних перетворень він вбачав у подоланні відчуження сутності людини, найвідчутнішим проявом якого, згідно з розумінням Фейербаха, була релігія.

Філософія Фейербаха дала потужний поштовх для пошуків людсь-

кого розуму, викликала широкий резонанс у філософському середовищі, породила велику кількість послідовників у найрізноманітніших напрямках філософської думки. Плідність ідей Фейербаха та його вплив на сучасність є очевидним фактом. Про це свідчить зростання зацікавленості його філософією, помітне в усьому світі. Тільки в ітчизняне фейербахознавство впродовж останніх десятиліть поповнилося кількома монографіями, де йдеться про малодосліджені раніше проблеми творчого доробку німецького мислителя. Плідно працюють дослідники спадщини Фейербаха за кордоном. Серед них — Г.М.Засс /Німеччина/, М.Вартофський /США/ та ін. З 1972 року існує Всесвітнє товариство дослідників Фейербаха, в роботі якого беруть участь представники багатьох країн.

На жаль, у колишньому СРСР ставлення до Фейербаха затьмарювалося хорткими ідеологіями. Фейербах, як ніхто інший, потерпів від псевдопартійності філософської науки, коли нехтували всім, що не скисувалося у догматизований марксизм. Відсутність можливостей для вільного й незалежного дослідження відкинула ітчизняне фейербахознавство на десятки років назад, затримала розвиток тих ідей Фейербаха, які так потрібні сьогодні не тільки філософам-теоретикам, а й кожній людині. Не дивно, що поза увагою ітчизняних фейербахознавців залишилися такі здобутки закордонних фахівців, як вплив Фейербаха на зародження екзистенціалістичної та феноменологічної традиції, релігійної антропології та теорії З.Фрейда.

Багатогранність учіння Фейербаха була й є основою для вивчення й оцінки його філософських поглядів крізь призму різних підходів та принципів: споглядальності, матеріалізму, антропологізму, атеїзму тощо. Перелічені підходи, безперечно, правомірні й певною мірою ефективні. Але, як показало життя, жоден з них не є достатнім для осмислення феномена Фейербаха в його сутності й загалом. Саме тому сучасна історико-філософська наука має віднайти нові підходи до вивчення теоретичної спадщини Фейербаха, які б дозволили плідно використати її ідеї стосовно загальних проблем сучасної філософії та культури. Сучасне фейербахознавство в процесі своєї еволюції закономірно доходить висновку, що сутнісним принципом самої філософії, а також евристичним принципом її аналізу є гуманізм.

Рівень розробки проблеми. Творчий доробок Л.Фейербаха, інтерес до якого не згасає від часів появи "Сутності християнства"

/1841 р./, певною мірою висвітлювався як у вітчизняній, так і у світовій історико-філософській літературі. Існує декілька великих монографій, що містять цілісний аналіз творчості німецького філософа /Ф.Йодль, С.Равидович, Є.Каменка, А.Деборін, М.Вартофський, К.М.Любутін, Б.І.Биховський/.

Різні аспекти фейербахівських пошуків висвітлені в монографіях О.І.Ардаб'єва, Г.М.Лівшиця /атеїзм/, П.Вишинського, С.Ш.Габаєва /антропологічний матеріалізм/, Й.Елєва /проблема буття і мислення/, Ю.В.Кушакова /історико-філософська концепція/, А.А.Гусейнова /етика/, К.М.Любутіна /проблема суб'єкта й об'єкта/.

У колективній праці українських філософів "Очерки по философии Фейербаха" /Київ, 1982/ досліджені такі проблеми, як ставлення Фейербаха до діалектики, його розуміння практики, взаємодій син людини зі світом, людської суб'єктивності тощо.

Безліч міркувань щодо фейербахівських ідей можна знайти в працях, які безпосередньо не належать до фейербахознавчих /М.О.Булатов, О.В.Гулига, Ю.М.Давидов, В.О.Малінін, І.С.Нарський, В.І.Шинкарун/.

Перелічені наукові розвідки здійснювалися в різні часи, в відмітних методологічних позиціях, отже, їхня наукова значущість теж не є однаковою. Більшість із них написана з огляду на ідеологічні кліше марксизму-ленінізму, про гуманістичний характер фейербахівської філософії в них або зовсім не йшлося, або мали місце прості констатації без належного аналізу та аргументації. Марксистські оцінки ідей Фейербаха видаються у цих працях за єдино істинні.

Заради справедливості слід зауважити, що об'єктивний підхід до гуманізму як до ідейного ядра фейербахівської філософії започаткований російською релігійною філософською думкою першої чверті ХХ ст. У зв'язку з цим найбільший інтерес становлять праці С.М.Булганова "Религия человекабожества в философии Л.Фейербаха" /1906/ та "Карл Маркс как религиозный тип" /1906/. До того ж російській релігійно-філософській традиції взагалі притаманна увага до фейербахівського тлумачення людини /В.І.Несмеков, В.В.Розанов та ін./.

Серед значної кількості фейербахознавчої літератури подібujemo лише дві праці, де предметом спеціального аналізу стає гуманізм філософії Фейербаха. У 1971 році побачила світ книга словацького філософа Т.Мюнца "Humanisticka iniciativa Feuerbachovej

filosofie', в якій здійснена спроба класифікувати фейєрбахівське філософське надбання як суто гуманістичне. Проте зазначені вище ідеологізми не дали змоги автору досягти окресленої мети; зміст праці не відповідає її назві.

Значних успіхів у обґрунтуванні гуманізму фейєрбахівського вчення домогся М.Вартофський. У двох розділах своєї книги "Feuerbach" /1977/ йому вдалося довести, що засадничі принципи та висновки німецького мислителя за своїм задумом, змістом і впливом на наступну філософську думку є гуманістичними.

Про дедалі ширшу увагу до гуманізму Л.Фейєрбаха свідчить останній симпозиум Всесвітнього товариства дослідників філософії Фейєрбаха /1989/, за матеріалами якого видано книгу "Ludwig Feuerbach und die Philosophie der Zukunft" /Berlin, 1989/. Її автори - відомі фейєрбахознавці Г.Засс, В.Шуффенгауер, Г.Браун, Ф.Томазоні.

Еволюція фейєрбахіанства веде до визначення гуманізму сутнісним евристичним принципом фейєрбахівських філософських студій.

Наукова новація. У дисертації здійснено аналіз філософії Фейєрбаха крізь призму гуманізму. Такий підхід до творчості німецького мислителя дає змогу не тільки по-новому оцінити головні тези фейєрбахівської філософії, а й глибше усвідомити його місце у світовій гуманістичній традиції. На цьому ґрунті автор висловив низку тез, які мають певну наукову новацію:

- особисте життя, етапи творчого становлення, концептуальний зв'язок головних творів, структура і зміст філософського вчення свідчать про те, що засадничою ідеєю й сутнісним принципом філософії Л.Фейєрбаха є гуманізм;

- гуманістичне вчення Л.Фейєрбаха ґрунтується на критиці схоластичної філософії, ортодоксальної релігії, подоланні односторонності сенсуалізму, раціоналізму та волюнтаризму тощо, усвідомленні згубності впливу на філософію ідеології та політики;

- теоретична змістовність фейєрбахівської філософії полягає в розумінні тотального володарювання у суспільстві релігійного та соціального відчуження, нагальності подолання його руйнівної дії на людину, створення онтологічного за своєю суттю антропологічного вчення, спроможного забезпечити усвідомлення всієї повноти суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктивних взаємин, які дають індивідові змогу уособлювати довершеність і відтворювати всі сутнісні здібності людського роду, а також у визначенні моралі

як всеосяжної системи взаємно рефлексивних норм регуляції поведінки і спілкування людей, об'єднаних спільними принципами людського буття, зорієнтованих на загальнолюдські цінності та ідеали, у піднесенні евіденсних і гуманістичних принципів до рангу "нової" віри та релігії;

- вчення Л.Фейербаха є вищою формою філософського гуманізму в межах раціоналістичної традиції, де відтворюються засадничі принципи цього типу філософування, спрямованого на визнання життєдіяльності людини за серцевину предмета філософського пізнання, а ступеня реалізації волі й самоцінності людської особистості за вищий критерій культури та цивілізації.

Мета і завдання дисертаційного дослідження. Метою дисертації є осмислення гуманізму Фейербаха як теоретичного ядра всієї його філософії з огляду на духовні запити сьогодення, дослідження структури гуманізму в межах його філософських пошуків, виявлення внутрішнього зв'язку між частинами цієї структури та логікою становлення гуманістичної концепції.

Реалізація окресленої мети зумовила необхідність вирішення таких конкретних завдань:

а/ розкриття ролі критики філософії та релігії як передумови гуманізму в творчому становленні філософського мислення Фейербаха;

б/ аналіз позитивної програми гуманізму Фейербаха, відтворення головних етапів її реалізації;

в/ дослідження засадничих ідей "філософії майбутнього", розкриття їхньої ролі в концепції гуманізму;

г/ осмислення релігії людинобожества як ідейного підґрунтя гуманістичної концепції;

д/ аналіз етичного вчення Фейербаха в контексті програми гуманізму;

е/ розгляд соціально-політичних поглядів Фейербаха як засобу реалізації гуманістичної ідеї в реальній дійсності.

Методологічні підходи сформувалися у автора під впливом методології М.Вартофського, зокрема його "методології діяльного самовідображення", або "методу власної діалектики як критичної діяльності, що саморівнюється"¹. Крім цього, використовується

¹ Див.: Wartofsky Marx W. Feuerbach - Cambridge-London -New-York-Melbourne :Cambridge University Press, 1977. p. 7.

метод Фейербаха, застосований ним у історико-філософських працях, - метод, за яким кожна філософська система усвідомлюється з позицій стрижневої ідеї.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її головні висновки можуть бути використані як у дослідженнях, присвячених типологізації і вивченню конкретно-історичних форм гуманізму, так і в спеціальних фейербахознавчих дослідженнях. Підсумки цієї праці можуть сприяти цілісному усвідомленню творчого доробку Фейербаха в контексті світової гуманістичної думки.

Апробація дисертації. Головні ідеї та результати дисертаційного дослідження повідомлялись у виступах автора на наукових конференціях Київського університету /1990-1991/. За матеріалами дослідження була зроблена доповідь на семінарі "Майбутнє релігії" у Міжнародному університетському центрі "Дубровник" /Югославія, 1991/.

Структура дисертації визначається окресленою метою та завданнями дослідження. Праця складається із вступу, двох розділів, закінчення та списку використаної літератури. Перш ніж викласти концепцію гуманізму Фейербаха, дисертант визнав за потрібне у першому розділі розглянути творче становлення самого Фейербаха і зв'язувати роль критики як передумови позитивного гуманізму. Це дало змогу в другому розділі викласти гуманістичну програму Фейербаха й зосередити увагу на дослідженні головних етапів її реалізації.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми, аналізується міра її розробленості, формулюється мета й завдання дослідження, визначаються тези, що їх автор вносить на захист, їхня наукова новачія та практичне значення, обґрунтовується логічна структура дослідження.

У першому розділі "Критика як передумова гуманізму" показано, як формується ідейний каркас фейербахівської філософії у процесі творчого становлення гуманістичної ідеї. У результаті виявляється, що критика є універсальним засобом пропедевтики гуманізму. Критичне переосмислення попереднього світогляду - це головне завдання, яке ставить перед собою Фейербах на етапі раннього філософського становлення. Ключова категорія, до якої звертається Фейербах у своїй критичній діяльності, - це категорія відчуження. Розкриття механізму відчуження і пошук шляхів його подолання є

для Фейербаха головним змістом практичного гуманізму, теоретичне осмислення якого стає можливим з відириттям і наступним пізнанням сутності людини.

Перший крок на шляху подолання відчуження - це розкриття сутності людини. Сама ця мета первинно домінує у Фейербахівській критиці попередньої філософії. Фейербах сам еволюціонує у процесі критичного осягання думок своїх попередників. Він створює власне вчення, ґрунтуючись і відштовхуючись від концепцій його безпосередніх попередників і сучасників.

На початку формування власної філософії Фейербах сповідував "наївно реалістичний моністичний панкосмізм"¹. За словами самого Фейербаха, Бог був його першою думкою, розум - другою, людина - третьою й останньою думкою. Суб'єкт божественного є розум, але суб'єкт розуму - людина. Ці три кроки - "бог - розум - людина" - й окреслюють розвиток Фейербахівського мислення у напрямі до розробки "нової" філософії. Але ці шаблі розвитку Фейербахівського мислення є водночас віхами в його тлумаченні гегелівської філософії. У цьому розумінні Фейербах пройшов три етапи: від первинної панлогістської інтерпретації він перейшов до антропологічної; згодом йому вдалося, що гегелівський абсолютний дух відповідає богові містиків, і він перейшов до теологічної інтерпретації; після цього він почав поступово віддалятися від Гегеля, ставши на власний шлях - шлях антропології.

Особливу роль в еволюції власного мислення Фейербаха відіграли його історико-філософські праці. Тут Фейербах зробив помітний крок уперед порівняно з гегелівською історико-філософською концепцією. Він долає гегелівський іманентизм в інтерпретації історичного розвитку філософської думки й доходить глибшого розуміння рушійних сил цього розвитку. Історико-філософський процес він досліджує у широкому й багаторівневому культурно-історичному контексті, виявляючи джерело розвитку філософської думки не в ній самій і виходячи за межі логіко-гносеологічного розуміння сутності історико-філософського процесу.

Фейербах ґрунтовно розробляє методологію історико-філософського дослідження, яка базується на "діалогічній" діалектиці та конкретному історизмі. Головними принципами Фейербахівської методології є принцип іманентності /об'єктивності/, принцип супереч-

I Gagerm von M. Ludwig Feuerbach : Philosophie u. Religionskritik: Die "neue" Philosophie. - Munchen, 1970. p. 148.

ливості й вони ж утворюють методологічні засади його критичної діяльності.

Вершину філософської критики Фейербаха репрезентує його опанування гегелівської філософії. Фейербах еволюціонує від критичного ставлення до Гегеля до активного антигегельянства. Вихідним пунктом цієї критики є фундаментальна антитеологічна установка Фейербаха, яка істотно доповнюється дедалі більше вираженою орієнтацією на емпіричну дійсність як реакцією на ідеалістичну спекуляцію. Звинувачуючи Гегеля у чужому дійсності фантастичному конструванні, Фейербах йшов до перегляду теоретико-пізнавальних засад власної філософії. Не в останню чергу причиною розриву стало також розуміння Фейербахом неспроможності гегелівської теодицеї. "Філософія Гегеля стала для Фейербаха у своєму вихідному пункті теїзмом, у своєму розвитку аносмічним пантеїзмом, і врешті-решт - телеологією. Оскільки вона була теїстичною, він закидав їй за те, що вона проходить повз реальності, оскільки ж вона є телеологічною у розумінні виходу за межі закономірностей природи, він оголошував її ірраціоналістичною".¹

Критикуючи християнські уявлення про бога та гегелівську філософію світового духу, Фейербах доходить висновку, що таємницею, істиною цих ідей є людина, людська сутність, яка несвідомо проєктується від суб'єкта на об'єкт і тим самим відчужує себе від самої себе. Фейербах розкриває це відчуження, повертає бога та його подобу в спекулятивній філософії - світовий дух - назад у людину, усуває духовну субстанцію із об'єкта й на цій основі здійснює ідейну гуманізацію суб'єкт-об'єктних відносин.

У центрі уваги Фейербаха постає людина. Згідно з його поглядами, людина є специфічною, істотно відмінною від тварини природною істотою, яка у продуктах гегелівського світового духу фактично розкриває лише себе, свою багату сутність. Фейербах так звільняє людину від рабської залежності від матерії та бога, в яку вона потрапила в обох протилежних філософських системах Нового часу, й завершує процес її звільнення від панування авторитетів, який розпочався вже у ранній період історії Нового часу й був виразно підкреслений Пресвітеріанством.

Критика гегелівської філософії базується на свідомому протиставленні абстрактному й раціональному началу життєвального й пов-

I Gagera von M. Ludwig Feuerbach: Philosophie u. Religionskritik:

Die "neue" Philosophie. - München, 1970. p. 144.

нокровного світогляду. Насичення філософії конкретним життєвим смыслом здійснюється Фейєрбахом за рахунок усеохопного "перевертання" гегелівського вчення. На противагу безконечному Гегеля Фейєрбах підкреслює істину кінцевого, чуттєвого існування людини. У розкритті сутності людини ключову роль відіграє чуттєвість, яка спирається на почуття, волю та неспекулятивний розум, який зростає з цими елементами людської психіки. Розробляючи концепцію чуттєвості, Фейєрбах робить цілу низку геніальних передбачень і відкриттів у цій проблемі. Вперше в історії філософської думки він осмислює чуттєвість як сутнісну здатність людини, розкрив багатоманітність форм її прояву й взаємозв'язку з іншими людськими здатностями. Крім того, саме Фейєрбахові належить найповніше дослідження відчужених форм чуттєвості й передовсім тих з-поміж них, які є результатом релігійного відчуження. Далі, Фейєрбах розкрив схожість і відмінність почуттів від емоцій, афектів і пристрастей і показав у "Сутності християнства", що релігія спирається на відчужені стани людського страждання.

Важливим складником критичної діяльності Фейєрбаха є критика діалектики Гегеля. У гегелівській діалектиці Фейєрбах бачить спекулятивний наслідок раціоналізму, який і став причиною історичної межі всієї попередньої філософії. Фейєрбах виявляє, що в "Логіці", в якій розглядаються тільки вічні категорії й де тижок викладається діалектика, Гегель не бере до уваги час і простір як властивості кінцевого. Тому їх не бере до уваги і його діалектика. Згідно з Фейєрбахом, протилежні властивості існують у речах лише одна за одною, а не поруч одна за одною, й вони завжди мають носія, предмет, який є їхнім спільним знаменником. Гегель відриває протилежні властивості від їх носія, гіпостазує їх і, не враховуючи їх послідовності у часі або віддаленості у просторі, поєднує їх в одне ціле. Тим самим у нього позитивне стає водночас негативним і навпаки. Його метод - це спекуляція, внесена в об'єкт, який сам, проте, є лише спекулятивним об'єктом. Тому для Гегеля мислення та буття є тотожними.

У дисертації показано, як Фейєрбах використовує в "Сутності християнства" гегелівський принцип заперечення заперечення стосовно антропологічної проблематики. У гегелівській системі дух заперечується матеріальною природою, а природа духом, натомість у Фейєрбаха природа /людина/ заперечується духом /богом/, а дух /бог/ знову-таки природою /людиною/. Гегель завершує свою систе-

му духом, який усвідомив себе; натомість Фейєрбах - людиною, яка усвідомила себе.

Аналіз гносеології Фейєрбаха показує, що він визнає специфічність пізнання, яка зумовлена психо-фізіологічно-анатомічною будовою людини. На відміну від суб'єктивних ідеалістів Фейєрбах доводить незалежне від суб'єкта існування об'єкта й робить це по-новому, нетрадиційно. Він не доводить цього за допомоги раціоналістичної аргументації, а вдається до не-раціонального начала - почуття, любові, для якої потрібні суб'єкт та об'єкт, Я і Ти.

Людська практика як стихійний чуттєвий контакт суб'єкта з об'єктом і міркування, що з неї випливають, доводять, отже, незалежне від суб'єкта існування об'єкта. Так Фейєрбах на свій копил включається у боротьбу супроти методів традиційної гносеології, яку в німецькій класичній філософії започатковує Фіхте й яка сягає своєї вершини у Гегеля, хоча, згідно з Фейєрбахом, гносеологія цієї філософії працює ще старими методами, є спекулятивною.

Особливу роль у критиці гегелівської філософії відіграє проблема відчуження. Фейєрбах не розглядає поступальний процес подолання різних форм відчуження, як у Гегеля, а пропонує універсалізацію відчуження загалом. Нове розуміння відчуження було зумовлене новим тлумаченням субстанції. По-новому окреслювалася для нього й перспектива зняття відчуження, а у світлі цієї перспективи й уся історія розвитку та поглиблення відчуження. Згідно з логікою Фейєрбаха, найвищим відчуженням людини мало виявитися спіритуалістичне відчуження. Подібно до того, як для абсолютного ідеаліста Гегеля граничною формою відчуження була природа та все природно-емпіричне, для натураліста Фейєрбаха граничною формою відчуження мав стати дух, узятий в його відособленості від природи. Подібно до того, як для Гегеля зняття відчуження передбачало доведення того, що природа в усіх своїх елементах є продуктом певної духовної активності, для Фейєрбаха зняття відчуження передбачало доведення того, що дух, відособлений від природи, тобто Бог, являє собою породження тієї найвищої й завершальної форми природи, якою є людина.

Загалом Фейєрбах запозичує гегелівську схему відчуження, здійснюючи у ній перетворення відповідно до свого антираціоналістичного світоспоглядання. Суб'єктом і водночас об'єктом відчуження у нього виявляється не абсолютна ідея, а сама людина, усвідомлена як універсальна природна істота. Механізм відчуження, на

його думку, полягає в тому, що людина, будучи чуттєвою й самосвідомою природою, являє собою універсальну субстанцію, наділену своїми якостями певну абстракцію, створену її фантазією, абстракцію Бога, яка перетворилася у лоні спекулятивної філософії на абстракцію Абсолютної ідеї. Фейєрбах виявляє, що філософія Гегеля сама є продуктом відчуження мислительних здатностей людської свідомості, й тому історія відчуження людської свідомості у "феноменології духу" сама дана у відчуженій формі. Фейєрбах вважає релігію моделлю універсального відчуження. Тому внутрішній, запобігальний бік цього процесу він вбачав у подоланні релігійного відчуження. Відчуження не було для Фейєрбаха явищем безперечно негативним. Релігійне відчуження для нього - закономірний, дуже істотний щабель у розвитку людського духу на шляху самопізнання, позаяк у здатності покладати свою сутність поза собою, робити її предметом свого власного мислення полягає, як вважає Фейєрбах, відмінність людини від тварини. Лише на наступному щаблі, коли людина побачить і зрозуміє, що це - її сутність, а не чиясь інша, наприклад бога, лише тоді людина подолає відчуження й цілковито повернеться до самої себе. Відчуження - це заперечення людини на користь бога. Але водночас воно - передумова синтезу, за якого людина оволодіває своєю багатшою сутністю. Це "повернення до самої себе" є "передумова плідного розгортання всіх соціальних, художніх і моральних сил людини"¹.

Теологія, на думку Фейєрбаха, - головна винуватиця збереження відчуження. Теологічне відчуження є потрійним. Воно відчужує людину від її світу; людину від її власної сутності; людину від такої, як вона. Спекулятивна філософія так само підтримує відчуження. Подолати це розділення світу та духу й означає зліквідувати відчуження. У чому вбачав Фейєрбах можливість ліквідації відчуження? Насамперед - у замиренні з природою, у викорененні хибного поняття вічного життя. Далі, ліквідація відчуження полягає в тому, що людина осягає природу свого знання про надприродне. Вона всвідомлює, що все, що вона знає про бога, є лише знання про її власну сутність. Джерело знання про бога переноситься у міжіндивідуальну реальність. Отже, Бог - це людина в конкретній єдності Я і Ти. У цьому пункті фейєрбахівська версія відчуження виходить у соціальну площину.

¹ Kamenka E. The philosophy of Ludwig Feuerbach. - L., 1980. p. 187.

Фейербах доходить соціальної версії відчуження завдяки глибокому осмисленню релігії як фундаментального феномена людської культури. Своєрідність і цінність Фейербахівського аналізу релігії полягає в його енциклопедизмі. Всю повноту релігійного змісту він уявляє як предикат людської цілісності, що самостверджується.

Центральна роль у Фейербахівській критиці релігії належить поняттю проєкції. Власне Фейербах термін "проєкція" не вживає. Але здійснюваний ним свого роду психопатологічний, генетико-критичний аналіз розвитку відчуженої свідомості дає змогу виявити й реконструювати цілісну концепцію проєкції, яка виявляється у ході критичної думки Фейербаха. Поняття проєкції "працює" у Фейербаха й зазнає випробування стосовно предмета релігії, коли він досліджує самовідчуження у свідомості людини, прагнення розбудови позірнього світу, приховане у первісній, наївній релігійності, передбачення людського саморозкриття.

У релігійному акті Фейербах бачить внутрішній діалог самосвідомості, в якому людина рефlekсує, роблячи себе предметом саме для себе. Згідно з Фейербахом, самосвідомість людини й є ядром релігії, а надто християнської. Отже, предметом дослідження релігії стає дослідження людини.

Найважливішим конститутивним елементом релігійної свідомості є поняття буття Бога, божественної еясистенції. У Фейербаха бог не існує як окрема, незалежна від людини істота. Тому для нього поняття бога – персоніфікований родовий концепт, бог – це колективне родове ім'я. Твердження, що "бог – це смерть людини", означає обмеженість реального індивіда у просторі й часі, але водночас визнання того, що ним не вичерпується людський рід. Ідентифікація віри в бога з вірою у безсмертя відповідає вірі у безконечність та істинність людського роду, який включає в себе смертного індивіда.

Досліджуючи ці проблеми, Фейербах мав на меті розсіяти хибні уявлення про потойбічний світ і розкрити сутність реального світу. В цьому пункті він протиставив християнству, зорієнтованому на пасивність, принцип розуму, який виходить із діяльного олюднення реальності. Розглянута з цього боку філософія Фейербаха показує, що вона має за свій принцип діяльність, людську активність і містить "діяльний бік" /К.Маркс/. Сутнісний підхід до зміни дійсності Фейербах вбачав у новій її інтерпретації, й коли він

порушує питання, як філософія може оприяти дійсності, то відповідав на це вимогою поширювати філософські принципи.

У другому розділі аналізується позитивна програма гуманізму Фейєрбаха. У результаті виокремлення структури гуманізму в межах філософії Фейєрбаха виявляється зв'язок критичної діяльності мислителя та його творчих установок. Ключові категорії філософської критики наповнюються конкретним змістом у процесі обґрунтування нової філософії, етики, моралі, релігії, любові. Вся теоретична праця Фейєрбаха підпорядкована єдиній меті - утвердженню людини як найвищої та абсолютної цінності світобудови. Виходячи з цього визначається вихідна точка й завершальна мета "нovoї" філософії - людина. Фейєрбах мислив "нову" філософію як закономірне "перетворення теології на антропологію". У зв'язку з цим він висував і обґрунтовував дві найважливіші властивості своєї філософії - її "незасадничість засновками" та "універсальність". Ці властивості пов'язані з новопосталим у Фейєрбаха поняттям реальності й розглядом людини як "вищої реальності". Людина як найвища реальність є центром єдиної й усеохопної природи, яка потребує для свого визчення єдиної всеохопної універсальної науки, яка щільно пов'язана й взаємодіє з емпіричними науками. Філософія дістає свою універсальність також завдяки специфіці свого головного предмета - людини. Згідно з Фейєрбахом, "людина є універсальною у трьох розуміннях: вона - найвищий і найзагальніший предмет філософії або чистого мислення; так само вона - найвищий предмет почуття й чуттєвого споглядання; як предмет медичної антропології вона є найвищим предметом емпіричних наук"¹.

Через усе це людина є підвалиною й головним змістом універсальної науки, а сама "універсальна наука, не засадничена засновками", й є "новою" філософією. Ключовою категорією "нovoї" філософії є сутність людини, яка розкривається в універсальному зв'язку між Я і Ти. Цей зв'язок символізує не лише безпосереднє спілкування людини з людиною, але й виключає в себе цілий спектр відносин "людина - світ". Теоретичний зміст принципу "Я - Ти" Фейєрбах розкриває через суб'єкт-об'єктивну взаємодію, яка поширюється на всі царини реалізації людської сутності. Фейєрбах розглядає кілька рівнів розкриття сутності людини - фізіологічний, інтелектуальний, психологічний, духовної культури та політики.

¹ Gagern von M. Ludwig Feuerbach : Philosophie u. Religionskritik: Die " neue " Philosophie. - München, 1970. p. 117.

сім"ї. Через безпосереднє спілкування людини з людиною досягається вплив нової релігії на мораль, яка є головним регулятором гуманізації міжособистісних стосунків. Отже, релігія людства має дві функції: по-перше, вплив на психологічну серцевину людини, "насичення" механізму віри, по-друге, освячення самих людських стосунків, утвердження добра, любові й співчуття у спілкуванні.

В етиці Фейєрбах розбудовує людську моральнісну поведінку попервах на так званій природженій і всезагальній любові людини до людини, до роду, яку він вивів з чуттєвого ядра християнства й яку, на його думку, символізував Христос. Ця любов поступово зводиться до прагнення щастя, а в пізній етиці Фейєрбаха евідемонізм стає головним етичним принципом. Фейєрбах обирає щастя вихідною й завершальною категорією своєї етики. Поряд з цим він проголошує людину мірилом моральності й висуває гасло "Моральнісним є те, що є людським". Фейєрбах включає в предмет моралі ціле життя людини, чим утверджує його всеохопний характер. Сутність моралі Фейєрбах шукає у безпосередньому спілкуванні між Я і Ти. Тому категоріальна мережа етики евідемонізму розбудовується на принципі туїзму. Фейєрбах здійснює також спробу витлумачити головні моральні відносини через категорію щастя. Добро та зло, схильність та обов'язок, сумління, воля, співчуття та ін. являють собою своєрідні "наслідки" первинно притаманного людсьї прагнення щастя. Такий підхід свідчить про те, що Фейєрбах свідомо розбудовує свою етику на ідеї взаєморефлективності етичних категорій. Фейєрбах вважає людське щастя головним критерієм моральності, тому людськість є головною моральною вимогою. "Людсьва" мораль стає стрижнем формування людських стосунків на всіх рівнях соціальної практики. Завдяки цьому здійснюється вихід програми гуманізму в політичну реальність.

Свої політичні й соціальні цілі Фейєрбах волів здійснити у демократичній державі майбутнього, в якій на практиці втілюється б його ідеал обожнення людини, а саме за допомоги науки, техніки та соціально-політичних реформ. Реформи мають бути спрямовані на досягнення рівності можливостей, установлення демократичної республіки з президентським правлінням і забезпечення політичної свободи. За всієї важливості цих завдань є вимога, без дотримання якої вони не дадуть позитивного результату. Ця вимога полягає у необхідності виховання нової людини. Тобто виховання та освіта висуваяться на перший план як головне опертя програми гуманізму.

На кожному з них сутність людини розкривається за допомоги діяльності. Завдяки цьому використовуються багатогранні можливості людини, забезпечується багатоваріантність способів її вилучення у світ.

Аналіз "філософії майбутнього" показує, що вона в zasadничена орієнтацією на життя загалом. Фейєрбах свідомо заперечує раціоналізм, систематичну філософію й стає в опозицію до самого типу інтелектуальної конструкції. Нова філософія долає односторонність старого світогляду й включається у живий ритм буття, насичується конкретним життєвим змістом. Завдяки цьому філософія стає загальнолюдською справою, що й забезпечує світоглядне підґрунтя гуманізму. Вплив філософії на моральнісний вибір конкретної людини забезпечується завдяки синтезові філософії та релігії, що означає взаємодію розуму та серця. Розум дає поштовх гуманізації людських стосунків, а серце є рушійною силою цього процесу. В результаті формується внутрішня гуманність у людині, первинна потреба чинити добро. У цьому - ідейний пафос філософії майбутнього, її роль у позитивній програмі гуманізму.

Ідейне підґрунтя нового світогляду Фейєрбах знаходить у релігії любові, головною формулою якої звучить так: "Людина людині Бог". Нова релігія об'єднується в філософією в межах антропології. Цей синтез надає концепції гуманізму єдності знання, переконання та віри. Віра в людину та її власні сили має замінити, згідно з Фейєрбахом, віру в Бога. Завдяки цьому заповниться та порожнеча, яка неминуче утворюється у результаті "голого атеїзму". Фейєрбах висловлює дві істини, на яких ґрунтується нова релігія. Перша утверджує релігійне значення людини й людства, їхню святість. Друга освячує єдність людського роду. Взаємодія двох істин забезпечується силою любові, яка зберігає свою релігійну цінність, але водночас збагачується емпіричними якостями.

Теологічне обґрунтування нової релігії розробляється Фейєрбахом за допомоги принципу суб'єкт-об'єктної взаємодії. Фейєрбах здійснює переміщення суб'єкта та об'єкта щодо підношення "людина - Бог". Далі, властивості об'єкта він заміщує властивостями суб'єкта релігійного відношення, а головні догмати християнства тлумачить згідно з принципом "істинна - контрасістинна".

Дійовість нової релігії забезпечується за допомоги безпосереднього зв'язку між Я і Ти. Ти виступає богом для Я. На цій основі освячуються всі людські стосунки й передовсім стосунки у

Успіх виховання залежить від єдності всіх складників цієї програми. Завдяки цій єдності здійснюється цілісний вплив на людину. Філософія формує розум, дає людині знання про себе та довколишній світ. Релігія надає людині психологічної рівноваги, формує віру в себе та власні сили, а також освячує ті стосунки, в які вона входить з людьми. Мораль впливає на поведінку людей, регулює прагнення частя однією людиною з прагненням іншою. Людина, яка зазнала впливу нової філософії, релігії та моралі, понад те, є сформованою ними, у своїй політичній діяльності завжди керується інтересами людства загалом і конкретної людини, що перебуває поруч з нею. Лишень у цьому разі програма гуманізму буде зреалізована у дійсності, а отже, людина подує долати відчуження своєї сутності й організувати своє життя відповідно до свого людського призначення.

Такою є логіка гуманізму Фейєрбаха. Критика є його передумовою, вона має деструктивну функцію, але первинно несе в собі позитивний зміст, передбачаючи слідом за запереченням творчу працю, спрямовану на зміну самої людини. Лише нова людина зможе змінити життя на краще. У цьому полягає сутність гуманізму Фейєрбаха, реалізацію якого він, проте, відкладав на майбутнє, у свою ідеальну державу.

Яким є вплив Фейєрбаха на подальший розвиток філософії? Відповідь на це запитання відіграє ключову роль у підтвердженні дійсності та значимості Фейєрбахівського гуманізму в історії філософії. Вплив Фейєрбаха аж ніяк не вичерпується історією марксизму. Філософські ідеї Фейєрбаха стали вихідним пунктом у виникненні філософії життя, філософської антропології й близької до екзистенціалізму діалектичної теології. Таку думку поділяє більшість західних Фейєрбахознавців. Е.Каменка стверджує, що вплив Фейєрбаха на Ніцше так само очевидний, як і істотний, що його вплив на К'єркегора хоча й менш очевидний, але так само значний¹. Фейєрбах був, мабуть, найвидатнішим теологічним мислителем XIX сторіччя, пише Е.Каменка, стверджуючи, що його концепція людини мала вплив на філософію М.Шелера, М.Хайдеггера, М.Бубера, М.Бердяєва та ін.² Др.Арбо у статті "К'єркегор і Фейєрбах" підкреслює велику повагу датського мислителя до Фейєрбаха, якого він вважав "ясним тлумачем християнської віри та грізним притямом сучас-

¹ Див.: Каменка Е. The philosophy of Ludwig Feuerbach. - L., 1980. p. 3.

² Див.: Каменка Е. The philosophy of Ludwig Feuerbach. - L., 1980. p. 3.

ної ортодоксії"¹. Проте врешті-решт обидва мислителі суттєво розходяться: Фейербах дав натуралістичне пояснення релігії, К'єркегор дійшов парадоксальної віри.

Значення філософії Фейербаха у широкому плані для сьогодення виразив М. фон Гагерн: "знадобилося сто років, щоб на практиці досягти того, що Фейербах проголосив у теорії. Екзистенціалізм оприйняв відкриття Фейербахом "Ти" й довів його до логічного завершення... Навіть церква пройшла крізь чистилище фейербахівського викриття ілюзій і поспішила якщо й не цілком розчинити бога в людині, то бодай сублімувати теологію в антропологію. Й навіть "просвітитель" намого часу - позитивісти всіх забарвлень - істотною мірою сприйняли фейербахівські антиспекулятивні аргументи"².

Дисертаційне дослідження завершує закінчення, в якому автор підбиває підсумки, формулює висновки, які випливають з аналізу гуманізму Фейербаха й окреслює подальші перспективи вирішення зазначеною та близьких до неї проблем.

Головні тези дисертації відображені у таких публікаціях:

1. Історична форма гуманізму як теоретична проблема /на матеріалі гуманістичної концепції Л.Фейербаха/ // Проблеми філософії.- Київ, 1991.- Вип.87.- С.36-43.
2. Фейербах про філософію майбутнього // Проблеми філософії.- Київ, 1991.- Вип.90.- С.39-47.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

¹ Arbaugh G.E. Kierkegaard and Feuerbach // Kierkegaardiana /Udg. af sforen Kierkegaard selskabet ved Thulstrup.- Koebhavn, 1980.- № 11. p. 8.

² Gagern von M.Ludwig Feuerbach:Philosophie u.Religionskritik : Die "neue" Philosophie.- Munchen, 1970. p. 369.

AB 27.729

AB 27.729